

Minber Gazetesinde 1918 Olaylarına Mizahî Yaklaşımlar*

İhsan Sabri BALKAYA**

ÖZ

Minber gazetesi 1 Kasım 1918 günü yayın hayatına başlamıştır. 1918 öncesi ve sonrası, Osmanlı devleti, ülkesi ve milleti için sıkıntılı bir dönemdir. Bu süreçte yaşananlar Osmanlı basının gündemini oluşturmuştur. *Minber* de diğer basın organları gibi siyasî, politik, ekonomik, sosyal ve kültürel meseleleri sayfalarına taşımıştır. *Minber* gazetesi yaklaşık iki aylık yayın hayatında, eleştirel bir bakış sergileyerek muhalif bir yayın politikası gütmüştür. Gazetenin bu politikasında sahibi Ali Fethi Okyar ve ortağı Mustafa Kemal Atatürk'ün katkısı olduğunu söylemek mümkündür.

Basın ve edebiyat dilinde bir diğer anlatım yolunun da mizah olduğu bilinmektedir. *Minber* gazetesinde "Arı" takma adlı yazar, "Karikatür" köşesinde günün olay ve gelişmelerini oldukça ilginç benzetmelerle dolu hikayemsi kısa ve özlü yazılarla dile getirmiştir. Bu çalışmada 30 Ekim 1918 öncesi ve sonrası Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durumun, mizahî bir yaklaşımla nasıl ele alındığı ortaya koyulmaktadır. Mizahın, tarihi anlama, algılama ve özümsemede nasıl etkili olabileceği, tarihe nasıl ışık tutabileceği gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Minber* gazetesi, mizah, hiciv, tarih, Mondros Mütarekesi, Osmanlı devleti, karikatür.

ABSTRACT

Humorous Approaches in the *Minber* Paper to 1918 Events

The *Minber* paper took up in press life on 1st of November in 1918. The period after and before 1918 was a troubling process for the Ottoman Empire and for its public. The events in this period became the agenda of the Ottoman press. Just like others did, the *Minber* also dealt with political, economic, cultural and social issues. During its nearly two months life, the *Minber* set out an opposite view by presenting a satirical approach. It is possible to say that Ali Fethi (Okyar) – the owner of

* Bu makale, Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi, "Gülmenin Arkeolojisi ve Medya Mizah Olgusu" konulu Ulusal İletişim Kongresi'nde (13-15 Mayıs 2010) bildiri olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler ABD, ERZURUM, e-posta: balkaya@atauni.edu.tr



the paper- and his partner Mustafa Kemal (Atatürk) contributed to the approach of the paper.

It is known that humor is another way of expression in press and literary language. A writer called the Bee expressed the things and developments of the day with short and succinct articles around interesting smiles and narrative tellings in caricature column. This study will try to indicate how the events before and after 1918 were evaluated with an humorous approach. It also tries to indicate how humor and satire are effective in understanding, perceiving and assimilating humour's understanding history.

Key Words: Minber Paper, Humor, Satire, History, Mondros Truce, Ottoman Empire, Caricature.

Giriş

M*inber* gazetesinin yayın hayatı kasım 1918'de başlamış, 21 Aralık 1918'de de sona ermiştir. *Minber* gazetesi 51 günlük yayını ile, II. Meşrutiyet dönemi basın hayatındaki yerini almıştır. *Minber* gazetesinin dikkat çeken iki özelliği vardır. İlki yayın hayatına başladığı kasım 1918 yılı, diğeri de gazetenin sahip ve ortağı.

Minber, Mondros Mütârekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918'in hemen ertesi günü yayın hayatına başlamıştır. Bu tarih, Osmanlı devleti, ülkesi ve Türk milleti için tahmin edilemeyen yeni bir tarihî dönemin başlangıcını oluşturması bakımından fevkalâde önemlidir. *Minber* gazetesi, Osmanlı devletin başkenti İstanbul başta olmak üzere, ülkenin her yerinde siyasî, sosyal, iktisadî ve askerî karmaşıklıkların yaşandığı bir süreçte, muhalif bir yayın politikası ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Bir başka ifadeyle, *Minber* gazetesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun can çekiştiği, meşrutiyet idaresi yöneticilerinin, yönetim anlayışının ciddi bir şekilde sorgulandığı, ülkenin dört bir taraftan işgale uğradığı bir zaman diliminde yayına başlaması, onu önemli kılan birinci etken olmuştur.

Minber gazetesini önemli kılan diğeri özellik de gazetenin sahibi ve ortağı olan şahsiyetlerdir. *Minber* gazetesinin sahibi, Meclis-i Mebusan milletvekili, Mondros Mütârekesi'ni imzalayan Ahmet İzzet Paşa hükümetinin dahiliye nazırı ve aynı zamanda Hürriyetperver Avam Fırkası kurucusu Ali Fethi (Okyar) Bey'dir. Mustafa Kemal bu gazeteye 13 Kasım 1918'de İstanbul'a geldikten sonra bir miktar parayla ortak olmuştur.¹ Mustafa Kemal'in orta-

1 Fethi Tevetoğlu, "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardığı Gazete Minber", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. V, S: 134, (Kasım, 1988), s. 185, İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar 1880-1943*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 80-81, Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2004, s.169-170.



ğı olduğu *Minber*, çok yakın silah ve mücadele arkadaşı olan Ali Fethi Bey'in sahibi olduğu bir basın organı olarak tarihteki yerini önemle korumaktadır.

Minber gazetesi, günlük ve iki sahife olarak yayımlanmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse gazetede hemen hemen her konuda yazılara rastlamak mümkündür. Mondros Mütârekesi'nden Wilson prensiplerine, İttihat Terakki'den Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na uzanan siyasî çekişmelere, Osmanlı hükümetleri ve politikalarından işgal devletlerinin politikalarına, basın yayın hayatındaki çekişmelerden sansüre uzanan her konuda fikir ve düşüncenin yazıldığına görmek mümkündür.²

Minber gazetesinde günün önemli tarihî olayları mizah diliyle ayrı bir incelekte sunulmuştur. Zaman zor bir zaman, devlet zorda, yöneticiler zorda, fikir ve düşünce adamları zorda, ekonomi ve sosyal hayat, toplumsal yapı her şey zorluklar içerisinde... Böylesine hassas bir yapıyı mizahî bir anlayışta dile getirmek oldukça maharet istemektedir. İşte bu mahirane yeteneği *Minber* gazetesinin birinci sahifesinde sol alt köşesinde, *Karikatür* başlığı ve *Arı* imzasıyla görmek mümkündür.

Karikatür başlığı altında yazar konuları çizerek değil, yazarak dile getirmiştir. Bu yazılar oldukça kısa ve özlü yazılardır. O günkü ülke ve millet meseleleri çeşitli benzetme, hikâyeleştirme hatta ve hatta bir film veya tiyatro sahnesi oluştururcasına mizansenleştirilmiştir. Ele alınan her konuda çeşitli mizahî yaklaşımlar ustalıkla bir şekilde kullanılmıştır. Yazarın *Arı* takma adını rastgele değil özellikle ve bilinçli olarak seçtiği anlaşılmaktadır. Yani konular *arı* iğnesi inceliğinde ve hassasiyetinde ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada siyasî, ekonomik, tarihî, toplumsal birçok konuyu içeren *karikatür* yazıları, içeriklerine göre başlıklar altında, ele alınmaya çalışılacaktır. Tarih ve mizah yan yana getirilerek mizahın, tarihi anlama ve algılamamızdaki rolünün ne olabileceği veya ne olduğu örnekleriyle ifade edilmeye çalışılacaktır. Böylece *Minber* gazetesinde yer alan o günün mizah anlayışıyla, mizahın geleceğe nasıl bir ışık tutabileceği imkanı sağlanacaktır.

1. Karikatür Köşesinde Tarih ve Mizah

Minber gazetesindeki *Karikatür* köşesinde o gün olduğu gibi bugün de tarih açısından hiçbir şekilde önemini kaybetmeyen gelişmeler ele alınmış ve oldukça etkili bir şekilde mizahlaştırılmıştır.

Bu tarihî gelişmelerin başında hiç şüphesiz Mondros Mütârekesi gelmektedir. Osmanlı devletinin I. Dünya Savaşı'nı kaybeden devlet olarak imzaladığı oldukça ağır şartlar içeren 24 maddelik bu mütareke metni,³ Osman-

2 Erol Kaya, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Gazetesi Minber*, Ebabel Yayınları, Ankara 2007, s. 1-23.

3 Dursun Ali Akbulut, *Çöken Devlet, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003, s. 134-136.



lı devletinin ve Türk milletinin varlığını ve bağımsızlığını tamamen ortadan kaldıracak içerik zenginliğine sahiptir. Bu 24 madde ile İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD Osmanlı coğrafyasını istedikleri gibi parçalama ve paylaşma imkanına kavuşmuşlardı. Osmanlı başkenti İstanbul, hükümet ve padişah kontrol altına alınmış, ordular terhis edilmeye başlanmış, azınlıklar her bir taraftan silahlı eylemlere başlamış, savaşın getirdiği ekonomik yoksulluk daha da vahim bir şekil alarak devam etmeye başlamıştır.

Mondros Mütârekesi'nin bu içeriği, 26 Kasım 1918 tarihli *Minber*'de *Karikatür* köşesinde şöyle kurgulanmıştır:

“ Geçende bir tiyatrodâ halk toplanmış sahnedeki hokkabazı seyrediyorlardı.

- Hokkabaz:

- Ne sihirdir, ne keramet, el çabukluğu marifet dedikten sonra, bir elindeki siyah değnek ile diğeri elindeki küçük siyah bir şapkanın içine dışına vurarak boş olduğuna halkı temin eyledikten sonra değneği bıraktı. Ve kolunu sıvayarak şapkanın içerisine soktu. Oradan birçok şeyler çıkarmağa başladı.

İçinden kanaryası ile bir kuş kafesi, dumanları tüten bir kase çorba, mumu yanmakta olan koca bir kağıt fener, daha neler neler çıkarıyordu... Halk alkışlamağa başlayınca bir zat arkadaşının kulağına yaklaşarak şu surette konuştular:

- Artık bunlara şaşacak zaman geçti.

- Neden? Böyle bir şapka içerisinden bu kadar şey çıkarmak marifet değil mi?

- Canım şimdi ondan daha mühimlerini yapıyorlar, bunlar eskidi.

- Nasıl?

- Öyle ya bak incecik bir mütârekenâme kağıdından neler neler çıkarıyorlar. Onun maddelerini salladıkça içinden müsallah (silahlı) askerler, zırhlılar, işgaller daha neler neler dökülür. Hatta mütârekenâmeyi yapanlar şaşıyor, tatbik edenler tekrar tekrar okuyor yine sırrına âna... olamıyor. Bu da marifet değil mi?”⁴

Böylece Mondros'u hazırlayanların büyük bir sihirdardan daha marifetli oldukları, daha kurnaz fikirler taşıdıkları ve mütârekenin nasıl bir belge niteliğine sahip olduğu mizahî bir tarzda anlatılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nı kaybeden devletler başta olmak üzere dünya devletlerinin gündemini meşgul eden diğeri bir konu ise Kasım 1916'da ABD Başkanı seçilen Woodrow Wilson'un, ABD'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle yayımladığı 14 maddelik bildiridir.⁵ Özellikle milletlerin bağımsızlığı ve top-

4 *Minber*, 21 Safer 1337, 26 Teşrinisani 1334-26 Kasım 1918, Salı, No: 25.

5 H. Berke Dilan, *Siyasî Tarih 1914-1939*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998, s. 36-37.



rak bütünlüğünü koruyucu maddesiyle dikkatleri üzerine çeken bildiri, *Minber* gazetesinde alaycı bir yaklaşımla şu şekilde ele alınmıştır:

“Akvamın (milletlerin) istiklâline (bağımsızlık) pek meraklı olan bir zat (şahıs-kîşi) Wilson prensiplerinin yetmiş iki buçuk millete tatbiki hevesiyle geçende kulağı delik bir zata!

- Wilson prensipleri suret-i umumiyede (genel olarak) ne zaman tatbik olunacak? diye sual etmesi üzerine o zatta;

- Nüfus-ı umumiye-i beşer (dünya nüfusu) dörtte birine indiği zaman cevabını almıştır.”⁶

Özellikle sömürgeci devletlerin boyunduruğundan kurtulacaklarına veya onların bağımsız devlet vaatlerine inananların büyük umutlar bağladıkları Wilson prensiplerinin uygulanma olasılığının ne kadar imkânsız ya da uygulamanın çok ağır faturalar ödemeye muhtaç olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir. Wilson prensiplerinin ancak, dünya nüfusunun dörtte üçünün yok olması durumunda uygulanabileceği vurgulanıp alay konusu haline getirilmiştir.

I. Dünya Savaşı devam ederken, Osmanlı devletini İttihat ve Terakki Partisi hükûmeti yönetmekteydi. Bu hükûmetin başbakanı Talat Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa idi. Bu üçlü hem partinin hem de devletin yönetimini ellerinde bulunduruyordu. 4 Şubat 1917’de Talat Paşa’nın kurmuş olduğu hükûmet 13 Ekim 1918 günü istifa etmek zorunda kalmıştır.⁷ Mondros Mütârekesi’nden hemen sonrada Talat, Enver ve Cemal paşalar 2/3 Kasım 1918 günü Almanların U-170 Denizaltısı ile ülkeyi terk etmişlerdir.⁸ 1918’in Kasım ayının İstanbul gündemine bir bomba gibi düşen bu kaçış, medyanın da birinci sıradan haber ve yorumlarını oluşturmuştur. İstanbul basınının ele alıp haber ve yorum yaptığı bu konu *Minber* gazetesinde de işlenmiştir. Diğer konularda olduğu gibi bu konuda da mizahî yaklaşım oldukça dikkat çekicidir. Devleti savaştan savaşa sürükleyen ve dönülmez bir sona götüren bu iradenin sahiplerinin ülkeyi terk edişleri oldukça ilginç bir benzetmeyle şöyle tablolştırılmıştır:

“Emlâk anahtarları

Bugünkü karikatürüm hakikaten resimdir. Fakat resmi aynen naklede-medğim için size anlatacağım:

Bu resim Enver Paşa’nın firar ettiği akşam olduğunu anlatan karanlıkça bir manzarayı gösterir. Bir rıhtım kenarı ve rıhtıma doğru sokulmuş bir Ganbot hayal meyal fark olunur. Ganbotun burun tarafında ayakta En-

6 *Minber*, 6 Rabiulevvel 1337, 10 Kanunuevvel 1334, 10 Aralık 1918, Salı, No: 39.

7 Sina Akşın, *İön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, İstanbul 2001, s. 444,461.

8 Zeki Sanhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 8.



ver Paşa duruyor. Yüzü gayet hiddetli, canı sıkılmış olduğu çehresinin çizgilerinden belli bir hâlde. Beri tarafta rıhtım üzerinde biri, ufak yüklü beygirin yularından tutmuş duruyor. Beygirin üzerinde gayet iri yüzlerce anahtar yükletilmiş olduğu görünüyor. Resmin altındaki yazılara gelince; Enver Paşa kemal-i hiddetle (tam bir kızgınlıkla) beygiri tutan adama hitaben şöyle bağırıyordu:

- Canım ben emlâkı beraber götürmüyorum ya! Bunları neye getirdin?
- Efendim emir etmişsiniz.
- Hayır ben buradaki emlâkın değil Avrupa'daki kofrufretlerin anahtarlarını istemiştim."⁹

Bugün dahi üzerine çok konuşulan ve yazılan bu kaçış meselesi karikatür yazarı tarafından görüldüğü gibi ilginç bir şekilde eleştirilmiştir. Yalnız tasvirin oldukça ağır kaçtığı da söylemek gerekir. O günün şartlarında ve psikolojisinde çok ciddi bir kızgınlık ve asabiyetle yazılmış olma ihtimali fazladır.

Minber'de tarihî olaylar bazen insan aklını zorlayacak şekilde mizahlaştırılmıştır. Yani o gün olduğu gibi bugün de önemini koruyan hadiseler unutulmayacak bir şekilde zihinlere kazılmaya çalışılmıştır. Bu da mizah ve tarihin birbiriyle nasıl örtüştürülebileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

2. Karikatür Köşesinden İstanbul Basınına Bakış

II. Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1908'de ilanı ile Osmanlı devletinde gizli yürütülen özgürlükçü ve liberal hareketler açığa çıkmaya başlamıştır. Birden fazla parti kurulmaya başlandığı gibi, dernekler ve sivil toplum kuruluşlarının da sayısı artmıştır. Bu özgürlük havasının belki de en fazla teneffüs edildiği yer basın kuruluşları olmuştur. Meşrutiyet basını rahat bir nefes almış ve herkes artık istediği gibi fikir ve düşüncelerini yazmaya ve dile getirmeye başlamıştır. Ancak, İttihat ve Terakki Partisi'nin devlet yönetiminde etkinliği ve söz sahipliği arttıkça basındaki bu özgürlüğün daraldığı da görülme-ye başlanmıştır.¹⁰ Yani ittihatçılar önceden II. Abdülhamit yönetimini eleştirdikleri basına karşı uygulanan sansürcü ve kontrolcü anlayışı kendileri de yavaş yavaş uygulamaya başlamışlardır. Bu durum 1918 Haziranında sansürün kaldırılmasına kadar devam etmiştir.¹¹

9 *Minber*, 20 Safer 1337, 25 Teşrinisani 1334, 25 Kasım 1918, Pazartesi, No: 24.

10 Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Editör; Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul 2007a, s. 312, "Hâkimiyet-i Siyasiye ve Millî Egemenlik: Türkiye'de Siyasal Rejim Meşruluğunun Dayandığı Temeller", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Editör; Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul 2007b, s. 208-209.

11 Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, (Çeviren: Nüzhet Salihoğlu), Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 112.



Mondros Mütârekesi sonrası ise durum değişmiştir. İttihatçılar gitmiş onların yerini muhalifleri ve İstanbul'daki işgal devletleri almıştır. Bu yeni yönetim, Talat Paşa hükûmetinin savaşı kaybetmiş olmasının bir sonucu olarak kaldırmış olduğu sansürü genel olmasa da aralıklarla uygulamıştır.¹² *Minber* gazetesi de kısa yayın hayatında bundan nasibini almıştır. Gazete incelendiğinde sansürün izlerine rastlamak mümkündür. Bu durum gazetenin baş makalesinde görüldüğü gibi "Karikatür" başlığı ile yazılan köşede de yaşanmıştır. Büyük bir ihtimalle, Arı mahlası ile yazan ve oldukça sivri bir dille mizahını yansıtan yazarın bazı yazılarına izin verilmemiştir.

Minber gazetesinde bu yaşanan şartlar mizahlaştırılarak o günkü basının durumu yansıtılmaya çalışılmıştır. Ayrıca basında görülen karşılıklı yazar kavgaları, genel yazılarla yapılan polemiklerdeki kavgacı üslup ve dil de ele alınan konular arasındadır. 29 Kasım 1918 tarihli *Karikatür* köşesinde, 1918 basının üslûbu *Gazete Lisanı* başlığı ile şöyle ifade edilmeye çalışılmıştır:

"Bir refikim (arkadaş) diyor ki;

Geçenlerde Karaköy'den çıkıyordum iki kişinin yüksek sesle konuştuklarını ve biraz sonra sözlerini daha yüksek perdelere çıkararak adeta kavgaya başladıklarını gördüm. Ve anladım iş biraz sonra dayağa münce (dönüşecek, sonuçlanacak) olacak.

Halbuki bunların biraz ilerisinde bir polis memuru arkasını dönmüş duruyordu. Taaccüble (şaşakalmak, şaşırarak) baktım. Şu zatın şu kavgayı men (engelleme) etmesi mümkün olmaz mı diye düşündüm. Bunun üzerine polisin yanına yaklaşarak aramızda şu muhavere (karşılıklı konuşma) cereyan etti:

- Polis efendi zannediyorum ki sizin bir vazifenizde zabita-i maniliktir (şehir güvenliğini sağlamak). Şurada iki kişinin deminden beri kavga ettiklerini işitiyorsun da niçin men etmiyorsun? Herhalde müdarebelelerini (vuruşma, dövüşme) bekliyorsun?

- Efendim kavga nerede? Ben hiçbir şey duymadım. İşitsem men ederdim.

- Nasıl? İşitmiyor musun? İşte arkanızda ta kulağınızın dibinde kavga ediliyor.

Polis efendi başını çevirip de kavga edenleri görünce

- Ha bunlar kavga mı ediyorlar? Ben deminden beri işitiyordum ama onları yüksek sesle gazete okuyorlar zannettim."¹³

Yukarıdaki benzetme ile 1918'in basınındaki kullanılan dilin ve üslûbun nasıl ve hangi seviyede içeriğe sahip olduğunu tahmin etmek mümkündür.

12 Alan Palmer, *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu*, (Çeviren: Belkıs Çorakçı Dışbudak), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2002, s. 248.

13 *Minber*, 24 Safer 1337, 29 Teşrinisani 1334, 29 Kasım 1918, Cuma, No: 28.



Sansür konusu ise yine çok alaycı bir şekilde 3 Aralık 1918 tarihli *Minber*'de Karikatür köşesinde *Akşam Gazeteleri ve Sansür* küçük başlığı ile şöyle mizahlaştırılmıştır:

"Havadis-i yevmiyeye (günlük haberler) pek meraklı olduğu için akşam gazetelerini kemal-i telaşa bekleyen bir zat dün akşam gazetelerin sam vurmuş gibi alacalı çıktığını görünce bir gazete muharririnin sürümünü çoğaltmak için not yerleri bırakmayı düşündüğüne mal etmiş ise de bir hiddet rast gelen bir arkadaşı kendisine hakikati anlattığında aralarında şu muhavere cereyan eder.

- Bak gazeteler ne güzel düşünmüş not yerleri de bırakıyorlar.
- Onlar not yerleri değil, sansür gölgeleri
- Ne demek?
- Sansür muzır (tehlikeli, zararlı) gördüğü yerleri çıkarmış.
- Hayır öyle olsa idi İspanyol nezlesi diye yarım sahifelik yeri bırakır mı idi? Bu gün ondan daha muzır müstevli (yayılan, işgal eden) bir şey var mı?"¹⁴

Yazar sansürü öylesine alaya almıştır ki sansür edilmiş gazete sayfaları, samyeli vurmuş ekin, okuyucuya not yazmaları için koyulmuş boşluklar gibi oldukça ilginç benzetmelerle dikkatlere sunmuştur.

Yine II.Meşrutiyet basınının karşılıklı sataşma, taciz ve saldırıya dayanan yayın anlayışı çok farklı bir benzetmelerle ele alınmıştır. 15 Kasım 1918 tarihli *Minber* gazetesinin *Karikatür* köşesinde *Müsabaka* başlığı ile konu şöyle mizahlaştırılmıştır:

"Daima her şeyden büyük bir iktidar arayan müsabakalara (yarışma) pek meraklı bir zat gördüm. Umum gazetecilere yeni bir müsabaka açıyorum bakalım büyük müsabakayı kim kazanacak dedi.

Ve ber-vech-i âtî (aşağıdaki) müsabaka şeraitini (şartlar) okudu; 'Hiç kimseye ta'riz (sözle dokundurma, sataşma) etmeden katiyen hissiyattan bahsetmeden gazetesini imal edipte 500 nüsha satabilen gazeteciye gayet mühim ve kıymetli bir mükafat verilecektir'¹⁵

Yazar aynı konuyu 18 Kasım 1918 tarihli *Minber* gazetesinin *Karikatür* köşesinde Hücum başlığı altında aşağıdaki şekliyle ortaya koymaya çalışmıştır:

"Yeni terhis olan ihtiyat zabiti (yedek subay) arkadaşım elindeki geniş bir kağıdın üzerine kapanmış bir çok rakamlar yazarak bozarak uğraşıyordu. Ne ile meşgul bulunduğunu sordum:

- Bir hücum planı hazırlıyorum. dedi.
- Canım artık ne yapacaksın? demekliğim üzerine başını kaldırdı;

14 *Minber*, 28 Safer 1337, 3 Kanunuevvel 1334, 3 Aralık 1918, Salı, No: 32.

15 *Minber*, 10 Safer 1337, 15 Teşrinisani 1334, 15 Kasım 1918, Cuma, No: 14.



- Hayır hücum harp için değil. Bu çıkaracağım bir gazete ismidir. Etrafında rast gelene hücum daha doğrusu halkın 40 parasına hücum planıdır dedi."¹⁶

Böylece II. Meşrutiyet'in basın dünyasındaki gazete sayfalarına yansıyan yazı dilinin kavgacı, hakaret edici, şahsiyet ve kişiliklere dokunan bir içerikte olduğu, bunun da gazete satışında olumlu bir etki yarattığı dile getirilmiştir.

Her iki anlatımda da 1918 basınının tek ama tek hedefinin gazete satışını artırarak para kazanmak olduğu, bunun da gazetelerin yayınlarında birilerine sataşarak, saldıracak, hücum ederek gerçekleşeceğine inandıkları vurgulanmaktadır. Hatta gazete ismi olarak *Hücum* ismi kullanılırsa daha etkili olacağı benzetmesiyle durum daha da vahimleştirilmiştir.

23 Kasım 1918 tarihli Karikatür köşesinde basının para kazanması meselesi yine gündeme taşınmıştır. Eskiden harp zenginlerinin oturduğu gazinolarda şimdi gazete sahipleri, başyazarlar ve yazı işleri müdürlerinin oturmaya başladığı yazılarak para kazanma meselesine vurgu yapılmıştır. Aynı yazı içerisinde gazinoda bir araya gelen yazı işleri ve gazete idare müdürlerinin harcama yapmaktan kaçındıkları, tek düşüncelerinin daha fazla satmak ve para kazanmak olduğundan yakındıkları dile getirilmiştir. Yine *Karikatür* köşesinde; bir gazetenin yazı işleri müdürünün kendi idare sorumlusunun, haberi yapılan şahısların fotoğraflarının koyulmasından dolayı sıkıntı çıkarttığı ve bu durumu önceden fotoğraf klişeleri hazırlayarak habere uygun fotoğraflar koyup çözdüğü mizah konusu edilmiştir. İdare müdürü kendisini de "Canım zaten şimdiye kadar altındaki yazılar olmazsa günlük gazetelerdeki klişelerinin hangisini asıl sahipleri bile tanıyabilir ki?"¹⁷ diyerek savunması, o gün için resim koyma işinin nasıl bir yük olduğunu ve bundan kurtulmanın çok zekice bir çözümlerle gerçekleştirildiğini görmek mümkündür. Ancak burada halk hatta habere konu olabilecek şahıslar bile dikkatsizlik, ilgisizlik ve cehaletle suçlanmıştır. Aynı zamanda böyle bir zafiyetten faydalanmanın normal karşılandığı vurgulanmıştır.

3. Karikatür Köşesinden Osmanlı Hükûmetleri ve Siyasetlerine Bakış

Osmanlı devletinde vatandaşın devlet yönetimine katılması 23 Aralık 1876'da Meşrutiyet'in ilanı yani Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğe girmesi ile başlamıştır. 17 Mart 1877'de ilk oturumunu yaparak açılan Meclis-i Mebusan'da vatandaşın oyları ile seçilmiş milletvekilleri burada padişahın yanında devlet idaresinde yer sahibi olmaya başlamıştır. Ancak bu durum kısa sürmüş ve padişah yetkilerine dayanarak 13 Şubat 1878'de, Osmanlı-Rus Harbi'nin

¹⁶ *Minber*, 13 Safer 1337, 18 Teşrinisani 1918, 18 Kasım 1918, Pazartesi, No: 17.

¹⁷ *Minber*, 18 Safer 1337, 23 Teşrinisani 1918, 23 Kasım 1918, Cumartesi, No: 22.



yarattığı durumu bahane ederek parlamentoyu dağıtmıştır.¹⁸ 23 Temmuz 1908'de ikinci defa meşrutiyet ilan edilince meclis yeniden açılmış ve halkın temsilcileri seçimle tekrar anayasal haklarını kullanmaya başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda birden fazla partinin de kurulmaya başladığı dönem olmuştur. Çok partili hayatın ilk tecrübelerinin kazandığı bu süreç aynı zamanda oy almak için halkın huzuruna çeşitli program ve vaatlerle çıkılmaya başlandığı ilk dönem olma özelliğini de taşımaktadır.

Minber'de vaatlerle halktan oy alma girişiminde nasıl bir mantık ve amaç güdüldüğü siyaset yapıldığı, bu günlere ışık tutarcasına şu şekilde dile getirilmiştir:

“Evet birader düşünüyorum başka yapacak bir iş yok. Bu defa mebusluğa namzetliğimi koyacağım.

- Programınızı düşündünüz mü?

- O kolay, çünkü, mebus programı demek sonra hakikaten takip edeceği şey demek değildir. O zaman halkın en ziyade istediği şey ne ise onları anlamlı ve öylece ilan etmelidir. Mesela benim programım şimdilik şöyle olacaktır;

Memur maaşatı (maaşları) her vakit altın olarak verilmeli, vesaiti nakliye (ulaşım) fiyatları tenzil (indirim) edilerek İstanbul'un bir ucundan diğer ucuna kadar on paraya, tramvay ve boğazın bir başından diğer başına kadar 20 paraya vapur olmalı. Unun okkası beş, şekerin iki, ekmeğin bir kuruşu geçmemeli vesaire....”

-Hakikaten bu suretle bir program çok rey kazanır. Fakat mebus olduğun vakit ne yapacaksın?

- O kâmilen başka şimdi onu söylersem senin de mebus olacağın gelir.

- Nasıl?

- Mebus olunca azizim hangi parti kuvvetli ise o taraftan olursun . Parti biraz hücumu uğrar ve bir iki gaf yaparsa yani şayet zayıflarsa güya o gaflarda senin reyin yokmuş gibi itiraz eder ve partiden çıkarsın. Ya yeni bir isim bularak ayrı bir şey yaparsın yahut diğer bir kuvvetli partiye intisap (girmek, bağlanmak) edersin.

- Anladım çok iyi şey etmiş.”¹⁹

1918'in siyaset anlayışı bu şekilde yerildiği gibi bu sancılı ve sıkıntılı dönemin bir başka özelliği olan sık sık bakanların ve hükümetlerin değişmesi de ele alınmıştır. Osmanlı devletinde, 1914 Kasım ayından 1922 Kasım ayına kadar on bir hükümetin kurulduğu düşünülürse, siyaset ve hükümet işlerinin nasıl bir çıkmaz içerisinde olduğunu anlamak mümkün olacaktır. *Minber*'in Arı takma adlı yazarı bu konuları da gündeme taşımaktan

18 Zürcher, *age*, s. 36-37.

19 *Minber*, 10 Rabiulevvel, 1337, 14 Kanunuevvel 1334, 14 Aralık 1918, Cumartesi, No: 43.



geri durmamıştır. 4 Aralık 1918 tarihli gazete de *Nazır Beyin Sadakası* başlığı altında:

“Öteden beri bir köşe başını bekleyen dilenciye haftada bir kere 40 para vermediği itiyat (alışkanlık) eden bir zat geçenlerde nazır olur. Ve yine otomobilini durdurarak her zamanki gibi 40 para vermeğe devam edince dilenci bir gün;

- Velinimet! Siz nazır olmazdan evvelde 40 para veriyor idiniz, hiç artırmadınız! deyince nazır bey de;

- Hanım dur bakalım! Bizim nazırlıklar pek tuhaf. İlk ay terakki maaş diye zam olunan miktar ikinci ayı bitirmeden de ipimizi kesiyorlar. Bir şey anlamağa kalmıyor ki!... demiş.”²⁰ Bu hükümet ve üyelerinin değişimi konusu 2 Aralık 1918 tarihli gazetede Mahalle Kahvesinde başlığı ile;

“- Gazetelere bakarsak kabine yeniden değişecekmiş.

- Buda sinema gibi ne kadar çabuk değişiyor.

- Fena değil ben mahzun (hüzünlü) olmuyorum.

- Neden?

- Çünkü, böyle giderse hepimize birer kere nazır olmak sırası gelecek.

Ve işte o vakit tam musavvat (eşitlik) tatbik edilmiş bulunacak...”²¹ şeklinde dile getirilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminin iktidar partisi İttihat ve Terakki'nin 1 Kasım 1918'de toplanan olağanüstü kongresinde; İttihat ve Terakki feshedilerek bütün varlığı ile yeni kurulacak olan Teceddüt Fırkası'na devri kararlaştırılmıştır.²² Bu gelişme ve değişme ise bir başka mizah konusu olmuştur. İki arkadaş arasında geçen bir konuşma şekliyle konu şöyle sunulmuştur:

“- Birader İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ismi Teceddüt olmuş bundan bir şey anlamadım. Eşhası (şahıslar) aynı olduktan sonra isim tebdilinden (değiştirme) acaba faide nedir? Yoksa Teceddüt'ten maksat yeni baştan işe başlamak mı? Hatta Enver Paşa'nın bir zamanki Resne dağlarına mukabil Kafkasya dağlarına gidiyorum demesi onun için mi?

- Hayır bunların hiçbirisi değil. Bizim an'anat-ı (gelenekler) kadime-i (eski, geçmiş) milliyemizden resiyi (ısrarla, inatla devam eden) vardır. Bir çocuğun hastalığı uzun sürer ve artık tedavisinden kat'i ümit edilirse o vakit en son çare olarak ismi değiştirilir.

Hakikaten de çok kere bunun faidesi görülerek çocuk şifâyâb (şifa bulmak) olur.”²³

20 *Minber*, 29 Safer 1337, 4 Kanunuevvel 1334, 4 Aralık 1918, Çarşamba, No: 33.

21 *Minber*, 27 Safer 1337, 2 Kanunuevvel 1334, 2 Aralık 1918, Pazartesi, No: 31.

22 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, Temel Yayınları, İstanbul 1998, s.24.

23 *Minber*, 2 Rabiulevvel 1337, 6 Kanunuevvel 1334, 6 Aralık 1918, Cuma, No: 35.



Bir devre damgasını vurmuş olan bir siyasî teşkilatın, kamuoyunda hakkında oluşmuş kötü imajın silinmesi için isim değiştirme girişimi, geleneksel bir hastalıktan kurtulma inancıyla bağdaştırılarak anlatılması oldukça dikkat çekicidir.

4. Karikatür Köşesinden Osmanlı Ekonomik, Sosyo Kültürel ve Hukukî Yapısına Bakış

Uzun süren savaş yılları, zaten çökmüş olan Osmanlı ekonomisini ve sosyal yapısını iyiciden iyiceye olumsuz etkilemiştir. Gerek savaş yıllarında gerekse savaştan hemen sonra kıtlık, yokluk, fakirlik, adam kayırma, geçim sıkıntısı, hayat pahalılığı, askerî ve sivil işe ve buna benzer toplumsal sorunlar sınırı aşmıştır.²⁴ Bu durum ister istemez o günkü basının da sayfalarına taşınmıştır.

Minber gazetesinin *Karikatür* köşesinde de ekonomik ve toplumsal sorunlar mizah ve hicvin karışımıyla ele alınmıştır. 5 Aralık 1918 tarihli *Minber* gazetesinde *Merkepler Arasında* başlığı ile mevcut savaş sonrası gıda sıkıntısı aşağıdaki gibi karikatürize edilerek ortaya konulmuştur:

"Hayvanatın da kendisine mahsus işaret ile konuştuklarına kani olan bir zat geçen gün diyordu ki;

-Köprüden geçiyordum orada duran bir yük arabasına koşulmuş bir merkep ile onun karşısında serbest duran diğer merkep nazarı dikkatimi celb (toplamak, çekmek) etti. Dinledim hakikaten biri yan gözle limandaki gemileri görünce üst dudağını kaldırarak gülümser bir vaziyette diğeri ile ber-vech-i âtî (aşağıdaki şekilde) konuşuyordu;

- Gemilere bak galiba birçok erzak ve buğday gelmiş!

- Bundan bize ne! İnsanlara yarar.

- Hayır...o vakit arpa ile saman bize kalır da..."²⁵

Bir tür fabl yapılarak hayvanların dilinden 1918 Osmanlı devletinin toplumsal sorunları dile getirilmiştir. Özellikle savaş sırasında ve sonrasında gıda ihtiyacı o kadar hat safhaya çıkmıştır ki hayvanlar bile buğday ve diğer yiyecek maddelerinin gelmesine sevinmiştir. Çünkü hayvanların yiyecekleri bile insanlar tarafından tüketildiği günler yaşanmıştır.

30 Kasım 1918 günlü *Minber* gazetesinde *Karikatür* köşesinde *Adak* başlığı altında bu ekonomik şartlar içerisinde özellikle de memurun içler acısı durumunun çok farklı bir mizahla dile getirildiği görülmektedir. Konu iki vatandaş arasında geçen bir konuşma olarak şu içerikte hazırlanmıştır:

24 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı 2*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.1-26.

25 *Minber*, 1 Rabiulevvel 1337, 5 Kanunuevvel 1334, 5 Aralık 1918, Perşembe, No: 34.



"Askerlerin terhisini duyan ihtiyar bir valide yanındaki kadına,
- Ah eğer Ahmet'im bir haftaya kadar gelirse, Tezveren Dede'ye bir okka zeytin yağı adağım oluversin diyiverdi.
Oradan geçen bir zat da ihtiyar kadının kulağına eğilerek,
- Valide, Tezveren Dede'yi bırak iki memura yarımşar okka patates ada daha çabuk gelir dedi."²⁶

Aynı konu, *Minber* gazetesinin 7 Aralık 1918 tarihli sayısında iki tramvay билетçisi arasında geçen şu konuşma şekliyle dile getirilmiştir:

"- Duydun mu, tramvay ücretler iki misli oluyormuş?!
- Hayır, fakat bunu bana değil tramvay aksiyonu sahiplerine müjdele.
- Neden? Fiyatların artması halinde bizim anaför yevmiyeler de iki misli olacak demektir."²⁷

Halkın fakirliği ve geçim sıkıntısı yanında kadın hakları ile ilgili olarak da çok dikkat çekici bir yaklaşımın sergilendiğini *Karikatür* köşesinde görmek mümkündür. İki kadın arasında geçen bir konuşmayla olay kurgulanmıştır. 11 Aralık 1918 tarihli sayıda *İki Kadın Arasında* başlığı ile şöyle yazılmıştır:

"- Hemşire işittiniz mi erkekler nasıl gezeceklermiş?
- Hayır işitmedim, nasıl?
- Yaz günleri tozdan muhafaza için yüzlerine peçe koyacaklarmış.
- Aman ne âlâ belki o vakit musavvat (eşit) olsun diye bizden peçeyi kaldırırlar."²⁸

İttihat ve Terakki iktidarında Osmanlı modernleşmesinin bir parçası olan kadın hakları konusunda da önemli adımlar ve değişimler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Eğitim öğretim hakkından başlayıp çalışma ve medeni hakları içeren adımlar arasında giyim ve kuşamda yer almıştır. İstanbul'da çarşaf ve peçe devam etmekle beraber, kadınlar çoğu kez peçelerini örtmüyorlardı.²⁹

Karikatür köşesinde ele alınan konulardan biri de hapishanelerle ilgilidir. Hapishanelerden firarların yaşandığı ve kanunların tam manasıyla uygulanmadığı konusu, *İki Serseri Arasında* başlığı altında gündeme taşınmıştır. Durum şöyle karikatürize edilmiştir:

"-Peki senin dediğin gibi yapalım. Tatalım, soyalım, keselim ama...!
-Ne var? Korkuyor musun?
-Hayır korkmadığımı biliyorsun. Yalnız tutulur da deliğe tıklırsak diye düşünüyorum. Sonra paraları nerede yiyeceğiz?
-Korkma görmüyor musun şimdiki hapishanelerde kimin kaldığı var ki! Elbet biz de kaçırız."³⁰

26 *Minber*, 25 Safer 1337, 30 Teşrinisani 1334, 30 Kasım 1918, Cumartesi, No: 29.

27 *Minber*, 3 Rabiulevvel 1337, 7 Kanunuevvel 1334, 7 Aralık 1918, Cumartesi, No: 36.

28 *Minber*, 7 Rabiulevvel 1337, 11 Kanunuevvel 1334, 11 Aralık 1918, Çarşamba, No: 40

29 Akşin, *age*, s. 457,458.

30 *Minber*, 14 Rabiulevvel 1337, 18 Kanunuevvel 1334, 18 Aralık 1918, Çarşamba, No: 47



Sonuç

Girişte de belirtildiği gibi, *Minber* gazetesi, Mondros Mütârekesi'nden hemen sonra yayımlanmıştır. Yayın hayatı kısa sürmüş olmasına rağmen, özellikle gazetenin sahipleri ve izlediği muhalif politikalarla dikkatleri üzerine çekmiştir. Bütün olarak ele alınıp incelenmeyen *Minber* gazetesinin sadece Karikatür köşesindeki mizahî yaklaşımlar irdelenmeye çalışılmıştır. Kısa ve oldukça ilgi çekici bu yazıların yazarının kim olduğu ne yazık ki belirlenmemiştir.

Karikatür köşesinin *Arı* takma adlı yazarının kim olduğu tespit edilememiş olmakla beraber, Meşrutiyet dönemini iyi bilen ve olayları yakinen takip eden bir aydın olduğunu söylemek mümkündür. Yazarın aynı zamanda İttihat ve Terakki yönetimine muhalif olduğu gibi ondan sonraki hükümet ve yönetimlere de karşı olduğu yazılarından anlaşılmaktadır.

Minber gazetesinin *Karikatür* köşesinde ele alınan konular ince bir zeka ürünü olan mizahın tatlı bir kıvamında değerlendirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bazen anlatımlardaki yakıştırmaların, benzetmelerin dozunun kaçtığına da şahit olmak mümkündür. Bunun da 1918 yılının özellikle de ekim ve kasım aylarındaki yaşanan olaylardan devletin, hükümetin ve milletin içinde bulunduğu atmosferden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Devrin siyasî, sosyal, kültürel, hukukî, ekonomik ve toplumsal durumu, eleştirel bir yaklaşımla tiyatro veya film sahnelerine büründürülerek anlatılmaya çalışılmıştır.

Bir gazete köşesinde günün gelişmeleri karşısındaki duygu ve düşüncelerin bir yansıması olarak kabul edilebilen "Arı" mahlası ile yazılanlara bu gün itibariyle baktığımızda, tarihin anlaşılmasında ve aktarılmasında mizahın önemli bir katkısının olduğu söylenebilir.

Bu mizahî yaklaşım aynı zamanda tarih eğitiminde de kullanılabilir. Tarihî olayların anlatımında, anlama ve algılanmasında mizahın, bir yöntem olarak önemli katkısının olabileceğini de söylemek mümkündür.

Yukarıdaki başlıklar altında sıralanan örnekler, bir tarafıyla 1918 yılı basınındaki mizah anlayışı ve mizah dilini ortaya koyarken, çok karmaşık bir tarihi döneme de ışık tutmaya çalışmıştır.

Kaynaklar

Minber, 10 Safer 1337, 15 Teşrinisani 1334, 15 Kasım 1918, Cuma, No: 14.

13 Safer 1337, 18 Teşrinisani 1918, 18 Kasım 1918, Pazartesi, No: 17.

18 Safer 1337, 23 Teşrinisani 1918, 23 Kasım 1918, Cumartesi, No: 22.

20 Safer 1337, 25 Teşrinisani 1334, 25 Kasım 1918, Pazartesi, No: 24.

21 Safer 1337, 26 Teşrinisani 1334, 26 Kasım 1918, Salı, No: 25.

24 Safer 1337, 29 Teşrinisani 1334, 29 Kasım 1918, Cuma, No: 28.



- 25 Safer 1337, 30 Teşrinisani 1334, 30 Kasım 1918, Cumartesi, No: 29.
27 Safer 1337, 2 Kanunuevvel 1334, 2 Aralık 1918, Pazartesi, No: 31.
28 Safer 1337, 3 Kanunuevvel 1334, 3 Aralık 1918, Salı, No: 32.
29 Safer 1337, 4 Kanunuevvel 1334, 4 Aralık 1918, Çarşamba, No: 33.
1 Rabiulevvel 1337, 5 Kanunuevvel 1334, 5 Aralık 1918, Perşembe, No: 34.
2 Rabiulevvel 1337, 6 Kanunuevvel 1334, 6 Aralık 1918, Cuma, No: 35.
3 Rabiulevvel 1337, 7 Kanunuevvel 1334, 7 Aralık 1918, Cumartesi, No: 36.
6 Rabiulevvel 1337, 10 Kanunuevvel 1334, 10 Aralık 1918, Salı, No: 39.
7 Rabiulevvel 1337, 11 Kanunuevvel 1334, 11 Aralık 1918, Çarşamba, No: 40.
10 Rabiulevvel, 1337, 14 Kanunuevvel 1334, 14 Aralık 1918, Cumartesi, No: 43.
14 Rabiulevvel 1337, 18 Kanunuevvel 1334, 18 Aralık 1918, Çarşamba, No: 47.
- Akbulut, Dursun Ali (2003), *Çöken Devlet, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s.134-136.
- Akşin, Sina (2001), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* İstanbul: İmge Kitapevi, s. 444,461.
- Atay, Faliş Rıfıkı (2004), *Çankaya*, İstanbul: Pozitif Yayınları, s. 169-170.
- Balkaya, İhsan Sabri (2005), *Ali Fethi Okyar 18810-1943*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 80-81.
- Dilan, H. Berke (1998), *Siyasi Tarih 1914-1939*, İstanbul: Alfa Yayınları, s. 36-37.
- Kaya, Erol (2007), *Mustafa Kemal Atatürk'ün Gazetesi Minber*, Ankara: Ebabil Yayınları, s. 1-23.
- Kocahanoğlu, Osman Selim (1998), *İttihat -Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, İstanbul: Temel Yayınları, s. 24.
- Palmer, F. Alan (2002), *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu*, (Çeviren: Belkıs Çorakçı Dışbudak), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 248.
- Sarıhan, Zeki (1993), *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 8.
- Tekeli İlhan, Selim İlkin (2004), *Cumhuriyetin Harcı 2*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 1-26.
- Tevetoğlu, Fethi (1988), "Atatürk'le Okyar'ın Çıkarıldığı Gazete Minber", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, S. 134, (Kasım, 1988), s. 185.
- Tunaya, Tarık Zafer (2007a) "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Editör: Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları, s. 312
- Tunaya, Tarık Zafer (2007b), "Hâkimiyet-i Siyasiye ve Milli Egemenlik: Türkiye'de Siyasal Rejim Meşruluğunun Dayandığı Temeller", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Editör: Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları, s.208-209.
- Zürcher, Erik Jan (1995), *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (Çeviren:Nüzhet Salihoğlu), İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 112.

